

APRECIERILE CRITICEI SOVIETICE ASUPRA LITERATURII VECHI GRECEȘTI¹⁾

de Acad. Prof. C. BALMUȘ

Studiul literaturii grecești vechi face parte din domeniul filologiei clasice, al cărei țel este, în ultimă instanță, cunoașterea culturii antice grecești și romane, prin analiza monumentelor literare rămase de la cele două popoare: Grecii și Romanii.

Această știință a fost cultivată în Universitățile ruse de la întemeierea lor. Nume de savanți ruși specialiști în filologia clasică strălucesc printre cei mai cunoscuți savanți din lume.

Dar, până la Marea Revoluție Socialistă din Octombrie 1917, această știință a fost pusă în slujba intereselor clasei dominante. Marea Revoluție Socialistă din Octombrie 1917 a adus prefaceri radicale și în activitatea științifică; ea a făcut din orice știință un domeniu accesibil tuturor muncitorilor, a deschis perspective tuturor și acestei științe.

Oamenii de știință sovietici au, apoi, marele merit de a fi subliniat însemnătatea colaborării dintre istorie și filologie.

Această colaborare „va îmbogăți cunoștințele noastre istorice și va ridica filologia la nivelul de știință ce studiază și înțelege legile dezvoltării culturii omenești, dela primii germeni de limbă până la etapa culminantă — cultura societății comuniste”.²⁾

Trecând la aprecierile criticilor sovietici asupra literaturii vechi grecești, e necesar să amintim că superioritatea lor se întemeiază pe faptul că ei cercetează și analizează operele literare grecești de pe pozițiile științifice ale marxismului. Pe lângă aceasta, considerațiunile adânci ale lui Karl Marx însuși asupra mitologiei grecești și asupra artei grecești în general, formulate în **Introducerea la Critica Economiei Politice**, 1857, au deschis singura cale de înțelegere justă a acestui fe-

---

1) Comunicare făcută la Institutul de Studii Româno-Sovietic (Secțiunea Istorie și Filologie) la 9-III-1949.

2) *Vestnik Drevnei Istorii* No. 2. 1947.

nomen cultural, și constituiesc un exemplu și un model măreț de critică științifică.

„Se știe — scrie Marx — că mitologia greacă n'a fost numai arsenalul artei grecești, ci terenul ei. Concepția despre natură și despre raporturile sociale, care stă la baza imaginației grecești și deci la baza artei grecești, este ea oare compatibilă cu mașinile de tors în mod automat, cu drumurile de fier și cu telegraful?... Toată mitologia greacă supune și domină și fasonază forțele naturii în imaginație și prin imaginație: ea dispare, deci, când se ajunge la dominarea lor în mod real. Artă greacă presupune mitologia greacă, adică natura și formele sociale însăși fasonate artistic în mod inconștient de fantezia poporului. Acolo e materialul ei”...

Și, mai departe: „Dar dificultatea nu stă în a înțelege că arta greacă și epopeea sunt legate de anumite forme ale dezvoltării sociale. Dificultatea stă în a înțelege că arta greacă și epopeea ne procură încă bucurii estetice, și că ele trec în anumite privințe drept norme și modele inaccesibile. Un bărbat nu poate redeveni copil fără a cădea în copilărie. Dar nu se bucură el oare de naivitatea copilului și nu trebuie oare el însuși ca, pe o treaptă superioară, să aspire a-i reproduce adevărul? Dece oare copilăria socială a umanității, în timpul celei mai frumoase dezvoltări, nu ar exercita, ca o fază pentru totdeauna dispărută, o eternă atracție?... Sunt copii prost crescuți și copii îmbătrâniți înainte de vreme. Multe popoare antice aparțin acestei categorii. Grecii erau copii normali. Farmecul ce-l găsim în arta lor nu e în contradicție cu slaba dezvoltare a societății în care au crescut. E mai curând rezultatul ei, și e mai curând legat indisolubil de faptul că condițiile sociale nedesăvârșite în care s'a născut această artă, și numai în care s'ar fi putut naște, nu se vor mai putea reîntoarce niciodată”.¹⁾

Ideile adânci ale lui Marx, deschizătoare de căi noi în critica literară asupra literaturii grecești, și-au găsit în Maxim Gorki un interpret genial. În conferința ținută la **Congresul Scriitorilor Sovietici din 1934**²⁾ Maxim Gorki, pornind de la textul mai sus citat al lui Marx, ne-a arătat însemnătatea folclorului pentru cunoașterea civilizației primitive sau vechi a umanității — deci și a mitologiei, „care nu-i altceva decât un reflex al fenomenelor naturii, al luptei omului cu natura, și reflexul vieții sociale sub o formă de ample generalități artistice”. Dar, lucru și mai nou pentru noi, Maxim Gorki a izbutit, talmăcind cuvintele lui Marx, să lămurească legătura dintre gândirea concretă și procesul muncii, legătură care explică logica povestirilor și a miturilor antice. Astfel, el scrie: „Istoricii civilizației primitive neglijau complet indiciile evidente ale gândirii materialiste, care era în mod necesar provocată de procesul muncii și de totalitatea fenomenelor născute din

1) Cf. *Textes de Marx et Engels sur la Littérature et l'Art*, par Jean Fréville. Paris Ed. Soc. Intern. 1936, p. 60—61, și Karl Marx, Fr. Engels, *Über Kunst und Literatur*, Wien, Globus Verlag, 1948, (pag. 35—37).

2) Cf. Maxime Gorki, *Le Métier des Lettres*, Paris, La Nouvelle Edition, 1945 pag. 194 și urm.

viața socială a antichității. Aceste indicii au ajuns până la noi sub forma de povești și de mituri, în care noi găsim urmele muncii neapărat cerute de dresajul animalelor, de descoperirea plantelor medicinale, de născocirea instrumentelor de muncă. Încă din antichitatea cea mai îndepărtată omul visa să zboare prin văzduh, după cum ne-o dovedesc legendele despre Phaeton, Dedal și fiul său Icar... Zeci de exemple ne probează — continuă Gorki — că omul primitiv vedea departe, că avea gândire figurată, ipotetică, desigur, deja „tehnologică”, putând să se ridice până la ipotezele cele mai moderne”.

În esență, după interpretarea lui Gorki, sensul substanțial al miturilor antice se rezumă la „dorința oamenilor muncii din antichitate de a-și ușura munca, de a spori producția și de a se înarma împotriva dușmanului biped sau quadruped”.

Pe de altă parte, în privința asemănării dintre zei și oameni, Gorki observă că această asemănare constituie „una din dovezile în favoarea opiniei că gândirea religioasă nu izvorăște din contemplația naturii, ci răsare pe terenul luptei sociale”. „E perfect îngăduit să credem”, scrie Gorki, că „materia primă” care a servit la fabricarea zeilor fusese pusă la dispoziție de „personalitățile sus puse” ale antichității: Hercules „erou al muncii” priceput întru toate, a fost în cele din urmă înălțat până la Olymp, în mijlocul zeilor. În imaginația oamenilor primitivi, un zeu nu era o abstracțiune, o ființă fantastică, ci o persoană reală, înarmată cu un instrument de muncă... Dumnezeu era o generalizare artistică a progreselor făcute în muncă”.

Dar, precum se știe, vechea orânduire a comunei primitive s'a destrămat, cedând locul exploatării individuale. Sclavajul deveni formă predominantă a producției, și, pe măsură ce stăpânul de sclavi devenea mai puternic, divinitățile se înălțau din ce în ce mai sus în cer; în același timp, în masa populară apărea o anumită revoltă împotriva zeilor, revoltă care se intrupă în Prometeu și în alți eroi care vedeau în zeu pe patronul patronilor, dușmanii lor”.

Gorki arată apoi cum procesul de creștere social-culturală a oamenilor se dezvoltă normal numai atâta vreme cât gândirea e un reflex al muncii și progresează în pas cu procesul muncii. De îndată însă ce societatea omenească se divide într'o clasă liberată de muncă și alta a robilor, factori fundamentali ai producției, din acel moment, cum scrie Gorki „capul s'a despărțit de mâini, gândirea de realitate”; apar atunci „contemplativii, care explică universul și dezvoltarea gândirii într'un mod abstract, independent de procesul muncii, care transformă lumea potrivit cu interesele și cu nevoile oamenilor”.

Expunerea lui Gorki cu privire la sensul substanțial al miturilor antice și la dezvoltarea gândirii omului în strânsă dependență cu procesul muncii poate fi considerată ca o prefață metodologică a criticii sovietice aplicate la literatura veche greacă.

Priviri detaliate de metodă și de principii găsim în interesanta introducere la *Istoria literaturii grecești* (vol. I, Moscova, 1946, pag. 13-70), publicată de colectivul de savanți sovietici, compus din acade-

micienii Pokrovski, Șestakov, Novosadski, Tolstoi, docent Petroski și alții din Institutul pentru Studiul Literaturii Universale „A. M. Gorki” al Academiei de Științe din U. R. S. S. Despre această operă, prof. N. F. Deratani spune că este „un eveniment în istoria filologiei clasice”¹⁾ — cu toate oblecțiunile făcute în cuprinsul recenziei sale.

Autorii precizează, în primul rând, că trebuie să se țină seamă de faptul că literatura greacă antică s'a dezvoltat în societatea antică în care domina orânduirea sclavagistă. Dacă, după cum a arătat Engels, sclavajul în acea vreme era o etapă necesară din punct de vedere istoric și reprezenta un progres în comparație cu orânduirea tribală, și că civilizația greacă nu poate fi concepută fără existența muncii sclavilor, nu trebuie, totuși, să se uite că același sclavaj a fost și cauza sfârșitului societății sclavagiste.

Trebuie deci să ținem seama că toată literatura greacă veche s'a dezvoltat în cadrul societății sclavagiste, și că, prin urmare, sclavajul și-a pus pecetea sa pe dezvoltarea literaturii grecești vechi. „Acei care nu înțeleg sau nu vor să înțeleagă acest fapt ajung la denaturarea perspectivei istorice, la o interpretare falsă a fenomenelor literare, la estomparea deosebirilor lor radicale față de fenomenele noilor literaturi europene”.

Astfel, savanții burghezi din sec. al XIX-lea și de la începutul sec. al XX-lea, ignorând specificul bazei social-economice, au studiat istoria Greciei antice din punctul de vedere al Societății capitaliste și au interpretat și literatura antică din același punct de vedere.

Ei au introdus deci tendința de modernizare în studiul literaturii vechi grecești.

Criticii sovietici care au lucrat la **Istoria literaturii grecești** mai sus citată socotesc că la interpretarea justă a literaturii grecești nu se poate ajunge decât cu condiția ca fiecare fenomen al acestei literaturi să fie considerat prin prisma apariției lui în societatea sclavagistă, prin prisma determinării lui de către modul determinant de producție. Ei adaugă însă că o astfel de interpretare e posibilă numai când afirmațiile clasicilor marxism-leninismului sunt înțelese cum trebuie. Pentru aceea „teza istorico-literară nu va fi simplificată”, deducându-se fiecare fenomen suprastructural direct din bază; în același timp, se va ține seamă de faptul că dezvoltarea ideologică poate rămâne adeseori cu mult în urma dezvoltării economico-sociale și dominată de tradițiile ideologice ale perioadei precedente.

Criticii sovietici își stabilesc apoi atitudinea lor principială, net deosebită de aceea a criticilor burghezi, în privința a două probleme:

1. — problema caracterului dezvoltării literaturii și artei la Atena în perioada dintre războiul greco-persan și războiul peloponesiac, și
2. — problema opunerii perioadei „clasice” celei elenistice.

Reprezentanții criticii burgheze consideră statul atenian din secolul al V-lea drept un stat „democrat” prin excelență; de aceea pentru ei

1) Cf. *Vestnik drevnei istorii*, Nr. 2 1947, pag. 72—81.

scriitori ca Eshyl, Aristofan și Tucidide se află „deasupra claselor”. Dar acești critici falsifică realitatea, pentru că ei nu știu sau nu vor să știe că acea democrație a secolului al V-lea era o armă a proprietarilor de sclavi din Atena, o armă cu ajutorul căreia puteau domina asupra sclavilor și stoarce din munca lor cel mai mare folos posibil, atunci când nivelul dezvoltării forțelor de producție era scăzut. În aceste condiții, scriitorii respectivi se aflau tocmai în crâncene lupte de clasă.

Deasemenea, savanții burghezi se abat dela linia adevărului istoric atunci când opun perioada clasică celei helenistice. Literatura helenistică s'a dezvoltat doar în cadrele aceleiași orânduiri, orânduirea sclavagistă, deși în condiții politice deosebite. De aceea, conchid cu perfectă dreptate criticii sovietici, literatura din perioada helenistică și romană nu poate fi înțeleasă fără legătura ei cu orânduirea sclavagistă.

Un alt merit mare al criticei sovietice este acela de a fi subliniat legătura istorică existentă între cultura Orientului antic și cultura Greciei, între cultura egeeană și cultura greacă, în fața neputinței celor mai mulți reprezentanți ai științei burgheze de a explica nașterea culturii grecești altfel decât ca pe un miracol: „miracolul grec”. Concepția dominantă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu permitea savanților burghezi să cerceteze mai departe de secolul al VIII-lea înainte de era noastră. Acum o sută de ani în urmă, Karl Otfried Müller socotea că a elimina mitologia din rândul izvoarelor istorice înseamnă a tăia rădăcinile istorice ale poporului grec. În știința burgheză recentă, mitologia a fost eliminată ca izvor pentru istorie. Cultura perioadei myceniene — cu rare excepții: Glotz, Nilssen și alții — se studia fără nici o legătură cu Grecia clasică. Mulți savanți burghezi s'au silit să izoleze perioada „egeeană” de istoria ulterioară a Greciei. De aceea, afirmă cu dreptate criticii sovietici, cultura greacă mai rămâne încă „un miracol istoric”, și pe fiecare istoric burghez îl revoltă cuvintele lui Marx că „prin neamul grec se întrezărește în mod clar sălbaticul, de ex. Irokezul”. Teza prevăzută în mod genial de Engels rămâne însă în picioare și servește ca îndreptar metodologic criticii sovietice: „Epopoea homerică și întreaga mitologie, scrie el, iată principala moștenire pe care Grecii au luat-o cu ei și au dus-o din barbarie în civilizație”. (Marx-Engels, Opere, vol. XVI, ed. rusă).

O chestiune importantă care privește studiul literaturii grecești e aceea a periodizării acestei literaturi. Critica sovietică a adus și aici contribuția ei originală, determinând diferitele perioade ale literaturii după sistemele economico-sociale care s'au succedat.

Astfel, autorii tratatului de **Istoria literaturii grecești**, publicat de Academia de Științe din U. R. S. S. (p. 20-24), împart dezvoltarea întregii literaturi grecești, considerată în înțelesul larg, în **cinci** mari faze (în care ei nu includ dezvoltarea creațiunii poetice din epoca primitivă fără clase):

1. — **Faza antică:** această perioadă coincide cu timpul existenței societății sclavagiste antice (cam de la sfârșitul sec. al VIII-lea înainte de era noastră și până la începutul sec. al IV-lea al erei noastre);

2. — **Faza de tranziție:** de la începutul sec. IV al erei noastre până la începutul sec. VI al erei noastre; coincide cu perioada în care societatea antică, ale cărei temelii fuseseră distruse de războaiele sclavilor în alianță cu popoarele migratorii, se feudalizează;

3. — **Faza bizantină:** de la constituirea imperiului feudal bizantin sub Iustinian (527-565), până la cucerirea Constantinopolului de către Turci (1453);

4. — **Faza stăpânirii turcești:** 1453—1829;

Autorii sovietici relevă, în cadrul literaturii grecești antice, câteva perioade literare independente, delimitate între ele, pe de o parte, de etapele dezvoltării interioare a societății sclavagiste, iar pe de alta, de schimbările politice exterioare care au avut loc pe teritoriul Greciei și pe acela al țărilor din Orientul apropiat cucerite de Alexandru cel Mare.

Iată, după autorii sovietici (**Ist. lit. grec.** p. 23-24) fazele de dezvoltare ale literaturii vechi grecești:

1. — cea numită în mod convențional **arhaică**. În acest timp, vechile instituții ale orândurii gentilice se transformă în instituții ale dominării aristocrației gentilice, și dispare definitiv orânduirea numită de Engels „democrația militară”, care a anticipat apariția Statului. Se dezvoltă atunci creațiunea populară orală și toate genurile poetice, dar personalitatea poetului nu joacă nici un rol important. Din această vreme au ajuns până la noi poemele homerice și operele lui Hesiod.

2. — cea zisă **clasică**. E perioada în care genul epic decade, și pe arena literaturii apare poetul ca personalitate.

Înfloresc acum diferitele aspecte ale genului liric, tragedia și comedia politică. Sclavia patriarhală, care a luat naștere în sânul orândurii gentilice, se transformă în baza orândurii sociale. Modul sclavagist de producție devine atunci dominant și înflorește în ciuda înverșunatei lupte ce se dă în interiorul clasei dominante între diferitele grupe ale proprietarilor de sclavi, iar dezvoltarea conștiinței sociale, determinată de progresul sistemului economico-social sclavagist, face ca alături de poezie să apară și genurile de proză: filozofia, istoria și arta oratorică.

3. — cea zisă **elenistică**. În această vreme se dezvoltă mai departe modul sclavagist de producție, și se ascute mai pronunțat principala contradicție a societății antice, contradicția dintre proprietarii de sclavi și sclavi. Între perioada anterioară și perioada zisă elenistică au loc cuceririle lui Alexandru cel Mare (336—323 înainte de era noastră). Orânduirea politică suferă transformări serioase: se înființează mai multe state monarhice (regatele elenistice). Această formă de constituție politică are drept rezultat în domeniul culturii că o parte a literaturii devine literatură de curte și aproape își pierde legătura cu poezia populară. În această perioadă, unele ramuri ale științei începând să se separe de cadrul general al filozofiei, se dezvoltă proza și genurile pur științifice.

În cadrul general al perioadei elenistice, istoricii sovietici ai literaturii grecești deosebesc :

a) existența semi-independentă a Greciei sub hegemonia macedoneană, până la cucerirea ei de către Romani, în anul 146 înainte de era noastră. Centrul principal al culturii grecești devine acum Alexandria ;

b) existența Greciei și Macedoniei ca provincii ale republicii romane alături de existența monarhiilor elenistice din Orientul apropiat, care au decăzut treptat până la încadrarea lor definitivă în structura statului roman: e o perioadă de decădere a literaturii. Sfârșitul convențional al perioadei elenistice e stabilirea monarhiei lui August (30 înainte de era noastră), cu toate că uneori întreaga literatură greacă din primele secole ale erei noastre e numită elenistică.

Perioada romană: e literatura înainte de începutul sec. IV al erei noastre, când începe prima etapă a feudalizării societății; e perioada în care toate contradicțiile orânduirii sclavagiste au ieșit la iveală. Apar mari răscoale de sclavi, iar din sec. II se naște o ideologie nouă, cea creștină. Noile forme sociale ivite în imperiul roman, **colonatul**, de pildă, au jucat un timp un rol progresiv, exercitând o influență și asupra dezvoltării literaturii grecești care trece acum printr-o nouă fază.

Mai zăbovind puțin tot în cadrul operei critice colective mai sus amintite, vom sublinia interesantele aprecieri exprimate asupra poezilor Eshyl și Aristofan, pe care critica burgheză îi izolează oarecum de veacul lor, făcând din primul un aristocrat religios și fatalist și un „estetician pur“, iar din celălalt, când un om care n'a aparținut nici unui partid¹⁾, când un reacționar, „adept al partidului conservator“²⁾.

Critica sovietică, procedând științific, vede însă în ei poeți cu tendințe. Ea caută să arate cum se leagă creația lui Eshyl de evoluția socială a timpului său, urmărind ecourile adânci ale evenimentelor politice contemporane în dramele sale. Eshyl a înfățișat, de pildă, cu cele mai aspre trăsături, în persoana lui Zevs, tipul despotului cu autoritate absolută, în Prometeu pe eroul care suferă pentru binele omenirii, iar în Eteocle pe viteazul care se jertfește liber pentru libertatea patriei sale. În *Eumenidele*, inspirat de realitățile sociale ale Ateiei din anul 458, el preamărește Areopagul, care cu patru ani mai înainte, în 462, fusese supus unei reforme serioase : democrația îi luase prerogativele politice și făcuse din el supremul for al justiției de Stat. Eshyl ajută cu arta sa marea reformă a lui Efialte și Pericle, idealizând nu situația veche a Areopagului, instituția patriarhală a aristocrației, ci situația lui nouă de după reforma lui Efialte.

După cum observă critica sovietică, Eshyl nu rareori zugrăvește în tragediile sale contradicția dintre personalitate și mediul înconjurător. Când personalitatea se arată fără putere, Eshyl îi găsește singurul sprijin în colectivitate. Xerxes a fost înfrânt pentru că a nesocotit interesele Statului. Eteocle moare pentru patrie, Oreste își recapătă liniș-

1) Cf. M. Croiset, *Aristophane et les partis a Athènes*, Paris 1909, p. 44.

2) Cf. Laurand, *Manuel de philologie classique* II, p. 229 și W. Nestle, *Geschichte der griechischen Literatur*, p. 3, 1925 Göschen, vol. I, p. 39.

tea după ce a fost achitat de supremul Tribunal al Statului, iar corul Eumenidelor în procesiune cheamă pe toți spectatorii în obștescul avânt patriotic de preamărire a Statului atenian, care nu era altul decât democrația sclavagistă din timpul său.

În problema destinului și a voinței omului, Eshyl recunoaște libertatea voinței. E drept, poetul Eshyl și-a luat subiectele din mituri. În perioada sguduirii și răsturnării străvechilor familii arisocrate, mitul despre îngrozitoarea piere a unor familii întregi a avut o largă răspândire: mitul despre soarta Pelopizilor (Atreu, Agamemnon, Oreste), mitul despre soarta Labdacizilor (Laios, Oedip și urmașii acestuia), etc., dar, primind versiunea tradițională, Eshyl arată că fatala nenorocire se întâmplă din pricina necinstei oamenilor. Recunoașterea propriei vinovății din partea eroilor săi: Clytemnestre în visul ei, povestit în **Choeforele**, Xerxes în lamentațiile lui, Prometeu, etc., dovedește acțiunea voinței libere în drama eshyleană, „voința liberă care acționează simultan dar și nedrept“ față de destin.

În ce privește pe Aristofan, e mult mai ușor de observat dependența lui de societatea și de evenimentele în mijlocul cărora a trăit și a scris. Critica sovietică a arătat ce mare greșală e să se vadă în Aristofan un aderent al oligarhiei, un reacționar. Mai întâi, figurile negative din comediiile sale sunt acele jalnice tipuri de aristocrați fără treabă, consumatori plini de datorii, bogați proprietari de ateliere, negustori, afaceriști și sofiști. Figurile simpatice, prietenii poetului, sunt reprezentanții munciorimii atice dela sate, acei mici și mijlocii stăpânitori de pământ de felul lui Dikaiopolis (din **Aharnieni**), de felul lui Trigaïos (din **Pacea**) și de felul lui Chremylos (din **Plutos**).

Proprietarii mici și mijlocii de pământ au rămas în Atica și în sec. al V-lea baza economică a societății, așa cum fusese și mai înainte, iar pacifismul apărut cu înverșunare de Aristofan răspunde exact cărințelor micilor stăpânitori de pământ din Atica.

Nicăieri în comediiile lui Aristofan nu se găsește disprețul pentru popor și negarea legală a principiului democrației. În textul său e multă critică, dar critica se adresează agenților corupți ai democrației ateniene, demagogilor. „Comedia atică, scriu autorii sovietici, creată de forțele democrației orașenești ateniene, apare ca un răsnet al luptei intense dintre forțele interne în contrazicere, iar nu cu țeluri oligarhice, nu pentru a distruge democrația, ci pentru a-i apăra interesele.“

Dar pe marginea acestei expuneri din tratatul publicat de Academia de Științe din U.R.S.S., profesorul N. F. Deratani a făcut, în **Vestnik drevnei istorii**, Nr. 2, 1947 (pag. 72—81), mai multe observații critice de o mare valoare principală, din care vom reproduce numai câteva, cu privire la secolul V. Pentru înțelegerea deplină a culturii grecești din acest secol, prof. Deratani cere să se ia în considerație esențialul, și anume, „contradicția din societatea ateniiană dintre individualitate și stat, care a influențat tragedia și comedia“, descompunerea bazelor colective ale polis-ului datorită desvoltării posesiunii de sclavi, legată și de desvoltarea comerțului și forței banului. De aci urmează desvoltarea

individualismului ideologic și, pe această bază, răsare filosofia sofistilor. Tragedia și comedia, scrie Deratani, „nu sunt decât forma de luptă împotriva descompunerii polis-ului; deaceia în ele este idealizată unitatea polis-ului“.

Autorii **Istoriei Literaturii grecești** nu au expus cauzele apariției comediei la o dată mai târzie față de tragedie, observă Deratani. „Aceste cauze, completează criticul sovietic, stau în faptul că starea micilor proprietari, agricultori din Atica, care a inspirat comedia atică, nu s'a înrăutățit decât pe la mijlocul secolului al V-lea, iar cauzele adânci de transformare a comediei lui Aristofan dela **Călăreții** la **Bogăția** stau în starea acelorași agricultori în legătură cu războiul peloponesiac“.

Cu acestea însă, suntem departe de a fi dat o idee completă asupra criticii sovietice cu privire la literatura greacă antică. Până vom dovedi că înțelegem că trebuie, spre progresul nostru, să învățăm limba rusă, lipsa de traduceri a studiilor principale e piedica reală ce stă în calea unei informații mai întinse. Dar Institutul de Studii Româno-Sovietic ne-a ajutat să ne informăm prin punerea la dispoziție a unor traduceri de texte sovietice atât de importante.

Înainte de a încheia, ne simțim datori să subliniem cu căldură adâncimea concepțiilor care se află la baza pozițiilor criticii literare sovietice, și să recunoaștem cu entuziasm vastitatea perspectivelor deschise de această critică studiilor de filologie clasică.